

KÖZLEMÉNYEK

Egy Honterus-kolligátum.* A budai Csillagda¹ egykori igazgatója, Tittel Pál² kinevezetése előtt több európai országban járt tanulmányúton. Ilyen alkalmakkor mindig igyekezett szakkönyveket is beszerezni. A hangsúly általában a friss szakirodalmon volt – egy csillagásznak elsősorban erre volt szüksége –, de régi könyveket is vásárolt, neves és kevésbé neves szerzőktől egyaránt.³ Halálakor könyvei nagy részét a budai Csillagdára hagyta, és egy részük szerencsésen túl is élte az 1849. évi budai ostrom által okozott viszontagságokat.⁴ Az alább említendő kolligátum is a szerencsések közé tartozott.

Tittel rendszerint beírta könyveibe nevét, és hogy mikor és hol vette őket. A kolligátumban azonban az ő neve nem szerepel (az egykori posszessorokról l. alább). Ettől függetlenül szinte teljesen biztos, hogy az ő könyve volt. A halála utáni könyvleltárban szerepel egy *Libellus Sphaerae*⁵ Sacro Bustotól.⁶ Ezt sok más könyv mellett a Csillagda könyvtárának adományozta,⁷ és valóban, az 1835

* Köszönettel tartozom Hilmar Duerbecknek, Farkas Gábornak, Madas Editnek és Szeidl Bélának a cikk elkészítésében nyújtott segítségükért, valamint a grazi Amt der Steiermärkischen Landesregierung archívumának Matthias Schremmel diplomájáért.

¹ A Csillagda történetéről l. HELLER Ágost: *A gellérthegyi csillagásztorony*. = Természettudományi Közlöny (10.) 1878. 249–264, 289–298, 329–346; KELÉNYI B. Ottó: *A gellérthegyi csillagvizsgáló Tittel Pál és Mayer Lambert idejében*. = Stella (4.) 1929. 49–56; KELÉNYI B. Ottó: *A Pázmány Péter Tudományegyetem csillagvizsgáló intézetei*. Bp. 1929; VARGHA Magda–PATKÓS László: *St. Gellert's Hill Observatory's Chronicle. The Correspondence of Johann Pasquich and of Paul Tittel*. Bp. 1996.

² VARGHA Domokosné–KANYÓ Sándor: *...Csillagkoronák éjféli barátja. Tittel Pál élete és működése*. Bp. 1988.

³ Neves szerzőre példa Kopernikusz; l. VARGHA–KANYÓ: *i. m.* (2. jegyzet) 164. Ez sajnos Buda ostrománál feltehetően megsemmisült; l. RÉTHLY Antal: *A gellérthegyi csillagda 1849. évi pusztulása*. = Csillagok világa (1.) 1948. 145–150. – Kevésbé nevesre l. THEODORIC WINSHEMIUS, Sebastian: *Novae Quaestiones Sphaerae*. Vitebergae, 1564. Excudebat Johannes Crato. Ebbe a könyvbe Tittel beírta a nevét.

⁴ KELÉNYI B. Ottó: *A magyar csillagászat története*. = A Konkoly-alapítványú Bp.-Svábhegyi M. Kir. Asztrofizikai Observatórium csillagászati értekezései (1.) 1930. 2. füzet. – RÉTHLY: *i. m.* (3. jegyzet).

⁵ VARGHA–KANYÓ: *i. m.* (2. jegyzet) 166.

⁶ A 'Sacrobosco' név variánsa.

⁷ KELÉNYI B. Ottó: *A gellérthegyi csillagvizsgáló könyvtára*. = In: *Stella Csillagászati Egyesület Almanachja 1930-ra*. Szerk.: TASS Antal, WODETZKY József. Bp. 1930. 245–262.

utáni csillagdei inventariumban szerepel is a könyv,⁸ a korábbi, Pasquich által összeállított leltár-
ból pedig még hiányzik.⁹

A kolligátum négy nyomtatványt tartalmaz. Az első önmagában is összetett, a második Martin
Borrhaus (Cellarius) könyve, míg az utolsó kettő Honterus *Rudimentájának* két különböző kiadása.
A kolligátum tartalma:

1. Ioannis de Sacro Bvsto Libellvs de Sphaera. Accessit eivsdem Avtoris Compu-
tus Ecclesiasticus, Et alia quaedam in studiosorum gratiam edita. Cum Praefatione
Phi: Melanthonis. [Impressvm Vvitebergae: per Ioannem Cratonem. Anno M. D. LIII.
XI. Maij.]

- Philippvs Melanthon, Simoni Gryneo, uiro doctissimo, et amico ueteri, S.D.,
A2r–A8v¹⁰
- Libellvs de Sphaera, B1r–G2r
- Propositio XXII ex libro Tertio, Epitomae Ioannis de Regiomonte in Alma-
gestum Ptolemaei, G2v–G3r
- De ortv poetico, hoc est, exempla ortvs et occasus stellarum fixarum, ex uarijs
Autoribus collecta, et ad studiosorum utilitatem diligenter explicata, G3v–I2v¹¹
- Libellvs Ioannis de Sacro Bvsto, de Anni ratione, seu ut uocatur uulgo, Com-
putus Ecclesiasticus. Cvm Praefatione Philippi Melanthonis. Anno. M. D. LIII.,
I3r–Q1v
- Doctissimo Viro D. Achilli Gassaro Lindoensi, Medicinae Doctori, amico suo,
Philip: Melanth. S. D., I3v–I6r¹²
- Computus, I6v–Q1v
- Cisio Ianvs in Carmina redactus, quo facilius a pueris edisci possit, Q2r–Q2v
- Themata qvae continent Methodicam Tractationem de Horizonte rationali ac
sensibili, Deque mutatione Horizontium et meridianorum, quibus adiecta sunt
paucula de umbris, Q3r–R6r¹³

2. Martin Borrhaus, MAΘHMATΩN ΣΤΟΙΧΕΙΑ. Hoc est. Elementale Cosmogra-
phicvm, quo totius et Astronomiae et Geographiae rudimenta, certissimis breuissi-
misque docentur apodixibus. M.D.XXXIX. [Argentorati: apvd Cratonem Mylium mense
Sept. Anno M. D. XXXIX.]

3. Ioannis Honterus Coronensis, Rvdimentorvm Cosmographiae Libri duo. Quorum
prior Astronomiae, posterior Geographiae principia, breuissime complectitur. [Cra-
covie: Mathias Scharfenbergivs excvdebat. M. D. XXXIII.]

⁸ „221. Joan. de Sacro Busto.” *Catalogus librorum in Bibliotheca R. Un. Observatorii existen-
tium*. 93. Az MTA KTM Csillagászati Kut. Int. Könyvtárában.

⁹ *Inventarium Speculae Astronomiae Regiae Scientiarum Universitatis Hungariae*. Az MTA
KTM Csillagászati Kut. Int. Könyvtárában. – A könyvben található pecsét is igazolja, hogy a budai
Csillagdához tartozott egykor: „Az 1813/15-ben létesült, Budavár ostromakor 1849-ben megsemmi-
sült és 1852-ben az osztrák kormány által megszüntetett GELLÉRTHEGYI CSILLAGVIZSGÁLÓ
könyvtárából.”

¹⁰ CR 2, cols. 530–537, No. 1002.

¹¹ A szerző ismeretlen.

¹² CR 3, cols. 573–576, No. 1715.

¹³ A szerző Erasmus Reinhold (1511–1553). Reinhold főműve a *Porosz táblázatok* volt: REIN-
HOLD, Erasmus: *Prutenicae tabulae coelestium motuum*. Tubingae, 1551. per Ulricum Morhardum.
Ebben már Kopernikusz eredményeit használta fel a táblázatok kiszámításához, anélkül azonban,
hogy elfogadta volna a heliocentrikus elméletet. GINGERICH, Owen: *Reinhold, Erasmus*. = In: *Complete
Dictionary of Scientific Biography* 11. Detroit, 2008. 365–367; HAMEL, Jürgen: *Reinhold, Erasmus*.
= In: *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*. 2. General ed.: Thomas HOCKEY. New York,
2007. 962–963.

4. Ioannis Honterus Coronensis, Rvdimentorvm Cosmographicorum Ioan. Honteri Coronensis libri III. cum tabellis Geographicis elegantissimis. De uariarum rerum nomeclaturis per classes, liber I. Tigvri: apvd Froschouerum. Anno, M. D. LII.

Az első nyomtatvány a 13. századi párizsi mester, Johannes de Sacrobosco¹⁴ két művét tartalmazza.¹⁵ Az első a *Sphaera*, amely évszázadokon keresztül a csillagászat tankönyve volt az egyetemeken¹⁶ (egy ív rosszul van kötve: I3–I4, I1–I2, I7–I8 majd I5–I6 a sorrend). A második a naptárszámítás kézikönyve, a *computus*.¹⁷ Ezen kívül van benne egy részlet Regiomontanustól,¹⁸ egy Cisio Janus, valamint Erasmus Reinholdt egy 1544-ben megjelent rövid műve.¹⁹ A kolligátum második tagja a Cellarius-ként is ismert Martin Borrhaus²⁰ *Cosmographiája*, amit Honterus hasonló könyvének két különböző kiadása követ. Az első közülük a krakkói második kiadás 1534-ből, a másik egy 1552-ből származó zürichi nyomtatvány. Ez utóbbi részletes térképeket is tartalmaz. A Honterus-példányok nem szerepelnek Gernot Nussbächer listáján,²¹ bár meglétük már korábban is publikálva volt.²² Az 1534. évi krakkói kiadás a B.2.-höz, az 1552. évi zürichi pedig az F.5.-höz tartozik Nussbächer jegyzékén.

Az első possesszor, aki nevét bejegyezte, feltehetően a magyarországi iskolatörténetből jól ismert strasbourgi Abraham Schremmel.²³ Tízévi olmützi tanítás után 1567-től a besztercebányai iskola igazgatójának nevezték ki.²⁴ Besztercebánya után Selmecebányán,²⁵ Galgócon, majd Sop-

¹⁴ PEDERSEN, Olaf: *In Quest of Sacrobosco*. = *Journal for the History of Astronomy* (16.) 1985. 175–220.

¹⁵ A két Sacrobosco-mű így együtt 1543-ban jelent meg (Zinner 1833), ehhez csatolták 1545-ben (Zinner 1881) Erasmus Reinhold könyvecskéjét (Zinner 1858, megjelent 1544-ben, rövidebb változata, Zinner 1784, 1541-ben). Ez a kiadás Zinner 2074. – ZINNER, Ernst: *Geschichte und Bibliographie der astronomischen Literatur in Deutschland zur Zeit der Renaissance*. Leipzig, 1941.

¹⁶ THORNDIKE, Lynn: *The Sphere of Sacrobosco and Its Commentators*. Chicago, 1949.

¹⁷ MORETON, Jennifer: *John of Sacrobosco and the Calendar*. = *Viator* (25.) 1994. 229–244.

¹⁸ REGIOMONTANUS, Johannes: *In Ptolemaei Magnam Compositionem, quam Almagestum vocant, Libri Tredecim conscripti a Ioanne Regiomontano Mathematico clarissimo*. Noribergae, 1550. apud Ioannem Montanum et Ulricum Neuberum.

¹⁹ REINHOLD, Erasmus: *Themata, quae continent methodicam tractionem de horizonte rationali ac sensibili*. Vitebergae, 1544. per Iosephum Klug. – Az első, rövidebb kiadás 1541-ben jelent meg.

²⁰ POGGENDORFF, J. C.: *Borrhaus*. = In: *Biographisch-literarisches Handwörterbuch zur Geschichte der exacten Wissenschaften*. 1. Leipzig, 1863. 243; BERNOULLI, Carl Albr.: *Borrhaus*. = In: *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*. 3. Hrsg.: Albert HAUCK. Leipzig, 1897. 332–333. – A mű Zinner-száma 1708, I. ZINNER: *i. m.* (15. jegyzet).

²¹ NUSSBÄCHER, Gernot: *Versuch einer Bibliographie der ausländischen Ausgaben der Werke des kronstädter Humanisten Johannes Honterus* (Stand 25. April 2000) = In: *Honterus-émlékkönyv. Emlékezés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban, 1999*. Szerk.: W. SALGÓ Ágnes, STEMLER Ágnes. Bp. 2001. 150–190.

²² GRASSI, Giovanna: *Union Catalogue of Printed Books of 15th, 16th and 17th Centuries in European Astronomical Observatories*. Roma, 1989. 348; VARGHA Domokosné: *Régi könyvek között a Szabadság-hegyi Csillagda könyvtárban*. = In: *Csillagászati Évkönyv az 1980. évről*. Bp. 1979. 294–324.

²³ A bejegyzés teljes szövege (az előzéklap hátoldalán): „M. Abrahamus Schrem(e) //lius Argentinensi: hunc li // brum sibi et gratae futurae // posteritati comparavit. // In Juliomonte // 1560 // [teljesen olvashatatlan].” MÉSZÁROS István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Bp. 1981. 225–227; MÉSZÁROS István: *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*. Bp. 1981. 84–86.

²⁴ ROSENAUER Károly: *A besztercebányai á. h. ev. gymnasium története*. Besztercebánya, 1876. 27: „[az előző igazgató] utódjává 1567. jun. 7-én Schremmel Ábrahám lett. E férfi Straszburból származott, hol ősei hajdan szintén a tanítói pályán működtek. Midőn a besztercebányai tanács meghívását

ronban tanított, ahonnan 1584-ben távoznia kellett.²⁶ A bejegyzés szerint a könyvet még Olmützben vásárolta 1560-ban. A korban következő possesszor szintén olműtzi, és szintén Schremmel: „Sum Matthiae Schremmelij Julimontanj, 1583.”²⁷ Ez utal arra is, hogy a könyv ekkor még Morvaországban maradt, hazánkba csak Tittel vásárlásával került.

Felmerülhet a kérdés: Juli(o)montanus valóban azonos-e Olmützcel? Graesse ilyen nevű települést nem ismer, a legközelebbi találat Mons Julius, ami a svájci Julierberg megfelelője.²⁸ 1573-ban azonban beiratkozott Wittenbergbe egy Johannes Braunerus nevű hallgató, aki magát ‘Julimontanus Morauus’-nak mondta.²⁹ A város tehát Morvaországban keresendő. Egy 18. század végi árverési katalógus pedig Juliomontanumot Olmützcel azonosítja.³⁰ Így tehát a tulajdonosok kétségtelenül Olmützben vehették a könyvet, és írták be a nevüket. Ezt igazolni látszik az a levél is, amiben Abraham Schremmel 1583-ban lemondja a kassai meghívását, mivel peres ügye van Morvaországban: „Feleségére és gyermekeire várakozó örökség miatt Morvaországban a brünni (Prunensis) tanács-csal van pere, melynek most szerencsés kimenetelét várja.”³¹

A másik Schremmelről kevesebbet lehet tudni. Két diplomáját említik Grazban még a 19. század közepén (talán a kolligátummal együtt kerültek oda): „Diplom über die dem Mathias Schremmelius verliehene philosophische Doctorswürde. Straßburg am 16. April 1589” és „Diplom über das dem Doctor der Philosophie, Mathias Schremmelius verliehene Doctorat der Medicin. Padua, am 15. Dec. 1594.”³² Az évszámok összhangban vannak a bejegyzés 1583-as évével, ez tehát nem zárja ki, hogy azonos személyről van szó. A padovai egyetem hallgatói között valóban megtaláljuk Schremmeliust.³³

megkapta, már 10 év óta az olműtzi iskolánál tanított volt.” – KUZMIK, Jozef: *Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu* 2. Martin, 1976. 673. – Mielőtt Olomoucbá ment tanítani, a bécsi egyetemen tanult: GALL, Franz-SZAIVERT, Willy: *Die Matrikel der Universität Wien. 3. 1518/II–1579/I*. Wien–Köln–Graz, 1971. 93: „Abrahamus Schremellius Argentinensis”.

²⁵ BREZNYIK János: *A selmecebányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története*. Selmecebánya, 1883. 343–345.

²⁶ MÜLLNER Mátyás: *A soproni evang. főtanoda története a soproni ev. gyülekezet nevezetesebb eseményeivel együtt*. Sopron, 1857. 18; PAYR Sándor: *A soproni evangélikus egyházközség története*. Sopron, 1917. 141; KOVÁCS József László: *Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein – Faut Márk és Klein Menyhért krónikája (1526–1616)*. Sopron/Eisenstadt, 1995. 45, 112.

²⁷ Bejegyzés a címlapon.

²⁸ GRAESSE, J. G. Th.: *Orbis Latinus*. Dresden, 1861. 140.

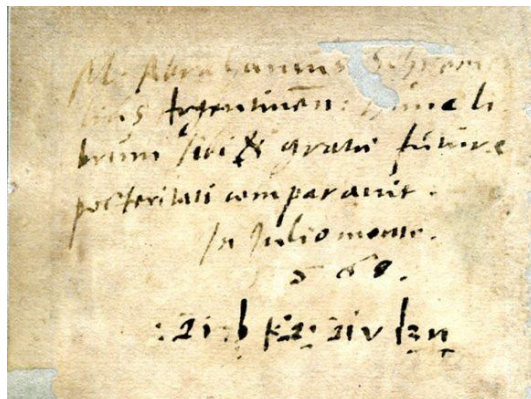
²⁹ BUCHWALD, Georg: *Beiträge zur Kenntniss der evangelischen Geistlichen und Lehrer Oesterreichs aus den Wittenberger Ordinirtenbüchern seit dem Jahre 1573*. = Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Oesterreich (16.) 1859. 176–202. A 182. oldalon: „14. Ego Johannes Braunerus Julimontanus Morauus...”

³⁰ *Catalogus librorum ... in Caesareo-Regia Bibliotheca Juliomontana... Verzeichniss einer Sammlung ... an der k. k. Bibliothek in Olmütz...* Brunae, [1795] Litteris Trasslerianis.

³¹ PAYR: *i. m.* (26. jegyzet) 141.

³² *Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark*. 3. 1852. 34. – Az első még mindig megvan a grazi Amt der Steiermärkischen Landesregierung archívumában (Sign. Dipl. Nr. 30). Az oklevél Schremmelt mint „Olmucensis Moravus” említi. – Az archívum tájékoztatása szerint a másik oklevél a II. világháborúban elpusztult.

³³ *Rotulus et Matricula D.D. Iuristarum et Artistarum Gymnasii Patavini A. MDXCII–III p. Ch. n.* Szerk.: Biagio BRUGI, Giovanni Luigi ANDRICH. Padua, 1892. 27: „d. Matthias Chremmelius”, ami a szerkesztők szerint Schremmelius helyett szerepel tévesen.

1. ábra: Abraham Schremmel tulajdonosi bejegyzése (előzéklap hátoldala)

A Tittel Pál előtti (feltehetőleg) utolsó tulajdonos, mint ex librise³⁴ elárulja, Georg Adalbert von Beeckhen (1741–1801) osztrák (steiermarki) lovag és patrícius, valódi udvari tanácsos volt.³⁵ Mivel ő 1801-ben halt meg, feltehető, hogy utána valóban Tittel következett, aki 1810-ben tartózkodott Bécsben tanulmányúton.

A tulajdonosok bejegyzései elég ritkák, valójában csak a *Sphaerára* lehet elmondani, hogy valamelyikük biztosan olvasta. Itt a teljes szöveg alatt előfordulnak megjegyzések, esetenként javítások a margón. Például a Nap periódusáról Sacrobosco azt írta, hogy 365 nap és majdnem 6 óra, míg a tulajdonos – feltehetően az egyik Schremmel – a 6 órát pontosította 5 óra 49 perc 16 másodpercre. Ez nem légből kapott érték, de nem is saját mérési eredmény: a középkori Alfonz-táblázatokból³⁶ származik, és a tropikus év hossza.³⁷ Egyes ábrákhoz az olvasó a szöveg alapján értelmező megjegyzéseket fűzött.³⁸ Időnként javította is a szöveget, de nem feltétlenül helyesen.³⁹ Az mindenestre látható, hogy olvasta, és többnyire meg is értette, amit olvasott.

³⁴ Az ex libris szövege a belső kötéstáblán: „Georgius Adalbertus de Beeckhen Eques, et Stiriæ Patricius.”

³⁵ von Beeckhen. = In: *Das gelehrte Teutschland. 1.* Szerk.: Georg Christoph HAMBERGER, Johann Georg MEUSEL. Lemgo, 1796. 210; WINKLERN, Johann Baptist von: *Biographien denkwürdiger Steiermärker.* = Steiermärkische Zeitschrift (Neue Folge) (6.) 1841. 2. sz. 27–80. Beeckhen életrajza a 75. oldalon van.

³⁶ DREYER, J. L. E.: *On the Original Form of the Alfonsine Tables.* = Monthly Notices of the Royal Astronomical Society (80.) 1920. 243–258; POULLE, Emmanuel: *The Alfonsine Tables and Alfonso X of Castille.* = Journal for the History of Astronomy (19.) 1988. 97–113; CHABÁS, José-GOLDSTEIN, Bernard R.: *The Alfonsine Tables of Toledo.* Dordrecht, 2003.

³⁷ A tropikus év definícióját l. *The Astronomical Almanac for the Year 2011.* Washington–Taunton, 2010. M18: „the period of time for the ecliptic longitude of the Sun to increase 360 degrees.” Modern értéke u.o., C2: 365^d 5^h 48^m 45.^s2; MEUUS, Jan-SAVOIE, Denis: *The history of the tropical year.* = Journal of the British Astronomical Association (102.) 1992. 40–42.

³⁸ Az F7v oldalon az ábrán látható epiciklushoz a szöveg alapján beírta, hogy mikor direkt, illetve retrográd a mozgás, és hol vannak a stacionárius pontok.

³⁹ A B4r oldalon az „Est etiam alius inferiorum sphaerarum motus per obliquum huic oppositus super polos suos, distantes a primis xxiii gradibus et xxxiiii minutis” mondatban a ‘primis’-t ‘polis’-ra javította helytelenül. – THORNDIKE: *i. m.* (16. jegyzet) 79.

2. ábra: A térkép részlete a bejegyzésekkel

Érdemes megemlíteni, hogy Besztercebányán az a Jacob Pribicer⁴⁰ volt Schremmel mellett a segédtanító, aki az 1577. évi, a csillagászat történetében jelentős szerepet betöltött üstökösről⁴¹ jelentett meg egy rövid értekezést.⁴²

Az 1552. évi Honterus-kiadás térképmellékletei egyikén is van egy bejegyzés.⁴³ A tulajdonos a Vág folyót és feltehetően Galgócot (Freistadt) azonosította, és odairta Sopron (Sempronium) nevét is. Ezek a földrajzi nevek Abraham Schremmel életéhez kötődnek, és az írás is lehet az övé. Matthias Schremmel 1583. évi bejegyzése szerint a könyv ekkor Olmützben volt, így vagy Abraham Schremmel ment vissza Olmützbe egy rövid időre – esetleg az említett peres ügyek kapcsán –, vagy a könyv járt mégis Magyarországon már Tittel Pál kora előtt is.

ZSOLDOS ENDRE

Szathmárnémeti Mihály sárospataki disputájának tanulságai.* A disputa a kora újkori akadémiák, universitasok és kollégiumok klasszikus műfaja volt, amely főként a bölcsész és lelkipásztori tárgyak záróvizsgamunkájaként szolgált. A nyilvános előadást és vitát adott esetben nyomdai kiadvány is követte, amely a vizsgát tett diák mecénásainak érdemeit is hivatott volt megszólaltatni. Csupán történeti értéke miatt is érdemes tekintetbe venni ezt a didaktikai műformát a kora újkori iskolarendszerben, ám az itt szereplő példával arra szeretnék rávilágítani, hogy még az ilyen kisnyomtatványok is tartogathatnak meglepetést filológiai, család- és művelődéstörténeti kérdésekben.

⁴⁰ SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. CD-ROM. Bp. 2000; KEMÉNY Lajos, íjf.: *Latin írók Kassán a XVI. században*. = Irodalomtörténeti Közlemények (1.) 1891. 160–161; SZABÓ András: *A magyar későhumanizmus történetéhez*. = In: *Collectanea Tiburtina*. Szerk.: GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint. Szeged, 1990. 215–232.

⁴¹ HELLMAN, C. Doris: *The Comet of 1577: Its Place in the History of Astronomy*. New York, 1944.

⁴² PRIBICER, Jacob: *Tractatus de Cometa qui svb Finem Anni a Nato Christo 1577. conspectus est*. Novisolii, 1578. Excvsvm in Oficina Christophori Scvlveti. – HELLMAN: *i. m.* (41. jegyzet) 400.

⁴³ HONTERUS, Johannes: *Rvdimentorvm Cosmographicorum*. b2 térkép.

* Ez a tanulmány az OTKA K 73139 számú pályázatának támogatásával jött létre.

A magyarországi protestáns disputációk száma eleve eltörpül a peregrináció idején megjelent kiadványok hatalmas mennyiségéhez képest,¹ de azért nem kell szégyenkezniünk. Némelyik magyar református kiadványnak már a korábbi szakirodalom is figyelmet szentelt, miként tette ezt Pósházi János filozófiája kapcsán Makkai Ernő, vagy a jobbágylét tarthatatlanságáról vitát nyitó Martonfalvi-disputációk esetében Makkai László.² Köztudomású néhány református tanárszemélyiség irányító munkája Gyulafehérvártól Pápáig, Johann Heinrich Alstedtől Kocsi Csergő Bálintig. Most bemutatandó disputánk a pataki Pósházi Jánoshoz kötődik, akitől filozófiai és politikatudományi kiadványokat ismerünk vitairatain kívül.³

Szathmárnémethi Mihály (1638–1689), egykori kolozsvári református esperes igen termékeny író volt. Több mint 30 munkája ismeretes, nyomtatottak és kéziratban ránk maradtak egyaránt. Korának megbecsült alakja volt, részint tudományos munkássága miatt, részint pedig azért, mert tevékenyen részt vett az 1660–1670-es évek felső-magyarországi hitvitáiban. Peregrinációját több disputációval fejezte be, sőt külföldön még önálló szakmunkát is adott ki: héber nyelvtant írt a németalföldi neves tanár, Jan Leusden támogatásával. Most a hazai iskolái (Alsómiszt/Alsómisztótfalu, Szatmár, Debrecen, Sárospatak) legutolsó helyszínén, Pósházi Jánosnál 1661 télutóján nagy sikerrel megtartott disputáját vizsgáljuk.⁴

A kiadványnak két példánya ismeretes (Enyeden a Bethlen Kollégium Könyvtárában és Kolozsváron 1–1), magam a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található, BMV R. 305. jelzetű kiadványt használtam. Szabó Károly az RMK-ban még nem ismertette, Sztripszky Hiador viszont már felvette kiegészítései közé, megismételve a Török István által a *Magyar Könyvszemle* Magyar könyvesház című rovatában Kolozsvárról hibásan közölt adatokat.⁵ A kiadványt 1671-hez sorolta be, de a címléírás sem volt pontos (nyelvtani ragok, speciális betűk esetén), másrészt pedig mivel az eredeti kiadványban más formában szerepelt a szerző neve, mint a megszokott („A MICHAELE Szatthmár NEMETINO” áll a címlapon), így az RMK-pótlások mutatójában sem Szathmárnémethi nevéhez lett sorolva ez a tétel. Az eRMK-ban azonban történt egységesítés: a Szathmárnémethi és a Szatthmárnémethi névre, a címre és az alcímre is felugrik a 2613-as számú Sztripszky-adat. Szinnyei ismerte a kiadványt, rövid címet adott meg, de szintén hibásan, betűelütéssel jegyezte le.⁶ A helyes címléírást adta meg Makkai Ernő egy tanulmányában, de ő is félreolvasta a római számot, és tévesen állapította meg ez alapján, hogy Szathmárnémethi Mihály Pósházi tanítványaként 1659-ben disputált.⁷ All-

¹ A jelenlegi magyar szerzőjű és magyarországi kiadványok 1630–1681 közt egy tucatot tesznek ki, ezzel szemben csak az Amesius-féle *Bellarminus enervatus* címen megjelent 1625–1626-os disputációk legalább 60%-át magyar diákok dolgozták ki. L. POSTMA, Ferenc–SLUIJS, Jan van: *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843*. Leeuwarden, 1995. Fryske Akademy, 87–96, 36/1625.6, 36/1625.7a, 36/1626.2, 36/1626.3, 36/1626.5a–g.

² MAKKAI Ernő: *Pósházi János élete és filozófiája*. Kolozsvár, 1942. /Acta Philosophica 3/; MAKKAI László: *Debrecen mezőváros művelődéstörténete*. In: *Debrecen története 1693-ig*. Szerk.: SZENDREY István. Debrecen, 1984. 561. /Debrecen története 1/

³ RMK II. 909; 910; 911; 939; 958; RMNy 3004; RMK II. 977.

⁴ Itt köszönöm meg a kutatáshoz nyújtott előzékeny segítségét P. Vásárhelyi Judit tanárnőnek, valamint Ekler Péter (OSzK) és Oláh Róbert (Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára) könyvtárosoknak.

⁵ Magyar Könyvszemle (6.) 1898. 60–61. Nagyobb hibák: Alsómiszt város (az Oppidum inkább mezőváros), Szabó Mihály pap (valójában apa), etc. L. SZTRIPSKY Hiador: *Adalékok Szabó Károly régi magyar könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez. Pótlások és igazítások. 1472–1711*. Bp. 1912. 2613.

⁶ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. XIII*. Bp. 1909. Hornyánszky, 461.

⁷ MAKKAI: *i. m.* 1942. (2. jegyzet) 19.

jon itt tehát a helyes és rövid címléírás, amely – P. Vásárhelyi Juditnak köszönhetően – már az *RMNy IV.* besorolását is tartalmazza:

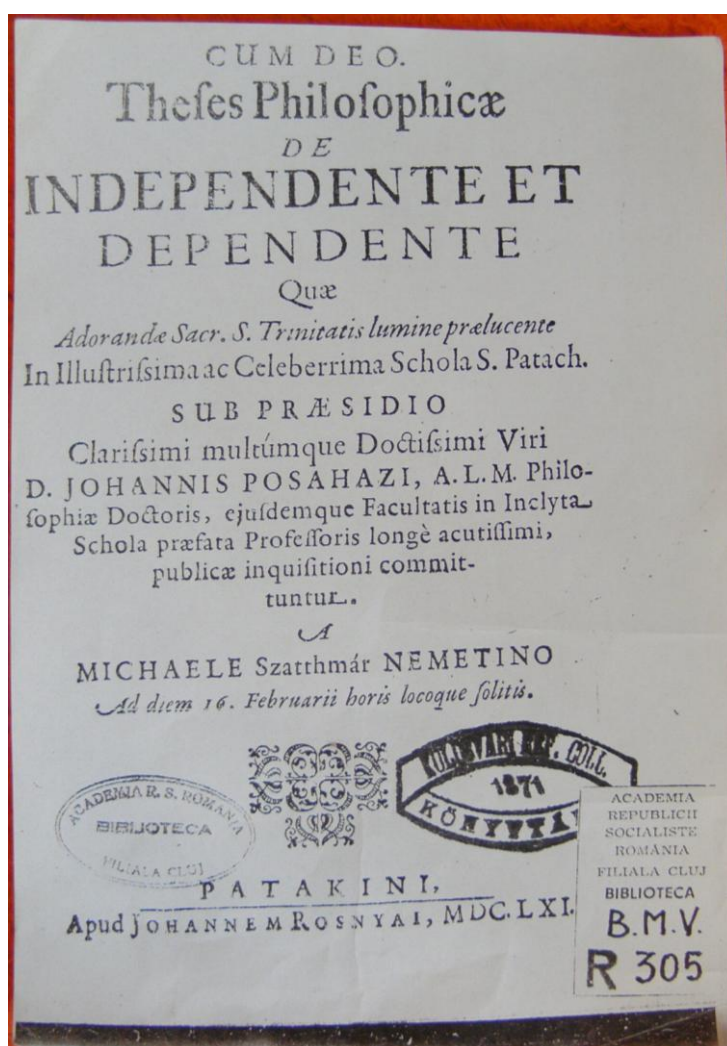
RMNy 3004

1661 Patak

PÓSAHÁZI János: *Cum Deo. Theses Philosophicæ de independente et dependente, Quæ Adorandæ Sacr. S. Trinitatis lumine prælucente In Illustrissima ac Celeberrima Schola S. Patach. Sub Præsidio (...) D. Johannis Posahazi, A. L. M. Philosophiæ Doctoris, (...) publicæ inquisitioni committuntur. A Michaele Szatthmár Nemetino Ad diem 16. Februarii horis locoque solitis.* Patakini MDCLXI Rosnyai.

A⁴ B⁴ C² = 17 + [3] pag. – 4°. – Orn., init.

Sztripszky II 2613/161 ← MKsz 1898, 60–61.

Szatthmárnémethi Mihály sárospataki disputája, 1661

A Szathmárnémethi-disputáció tanulmányozása a fenti filológiai jellemzőkön túl érdekes iskola- és családtörténeti adalékkal is szolgál.

A kiadvány filozófiai problémája a független létező ontológiai jellemzői (essentia és accidentia) és szabadságának kérdése, amely a felvilágosodás deista megoldásáig izgatta a kutatókat. A Pósa-házinál 1661 télutóján (február–március táján) tartott filozófiai disputáknak ismeretes más megjelent szövege is: míg 1661. február 6-án Szathmárnémethi, március 11-én Lévai Péter volt a respondens.⁸ 1669-ben nagyjából ugyanebben az időben vizsgáltak az evangélikus diákok is ugyanebből a témából Eperjesen Isaacus Zabaniusnál.⁹ A fiatal Szathmárnémethi Mihály öntudatát jelzi, hogy a közsöntőjét mint „Collector, Auctor & Defendens” írta alá, tehát önálló teljesítményének tekintette e művet, szemben a Pósa-házinál megvédett egyéb dolgozatokkal, amelyek ezek szerint a szokványos tételkidolgozástól nem tértek el különösebben. Tudósi öntudata megmaradt később is: több műve előszavában sorolta fel megjelent és tervezett kiadványait.¹⁰

A fenti disputáció ajánlásában mint első munkában fontos volt, hogy milyen útra bocsátó közösségeknek mondott köszönetet a diák a mecenatúráért. Első renden a szabad ikerváros – a megszokott rövidítéssel (Sz. Nemethinæ) – előjáróinak, főbírójának és szenátorainak; majd Gönczi Andrásnak, a régió földbirtokos fejedelemszövege, Báthori Zsófia képviselőjének, s végül Alsómiszt mezőváros főbírójának és 12 tagú tanácsának. Ez a sorrend értékpreferenciát hordoz: a patria regionális központja szerepel elsőként, majd az 'Egyetemváros', s végül Alsómiszt, más néven Misztótfalu. Az utóbbi hely Borovszky leírása szerint 1635-ben, nagyjából Szathmárnémethi Mihály születése idején mintegy 1000 főt számláló mezőváros. Lehet, hogy a mecenatúrában betöltött különleges szerepe miatt került erre a listára (a szerzteágazó rokonság okán), vagy éppen mint potenciális születési hely? Ha sejtésünk bizonyítható lenne, akkor kijelenthetnénk, hogy ez a kis mezőváros adhatta a 17. század elején a magyar kultúrának nemcsak Tótfalusi Kis Miklóst, hanem Szathmárnémethi Mihályt is.

Szathmárnémethi Mihály temetési kártájának leírása egyáltalán semmilyen születési helyszínrre és időpontra nem utalt, ellenben az emberlét filozófiai megformálásáról és a parentált személynek az anyaméhben a tudományokra elválasztott szerepéről értekezett – mintegy utalva az elhunyt egyik kedves filozófiai témájára, éppen az 1661-es disputa egyik kérdésére, a személyiség és a kiválasztottság problémájára. A helyszínen nincs nevesítve, de a hazai iskolák között felsorolva megtalálható Szathmárnémethi, Szatmár, Debrecen, Sárospatak.¹¹ Szathmárnémethi Mihály születési helyét és idejét tekintve mégis megegyezés van a szakirodalomban: 1638. szeptember 27-én született Szathmárnémethiben. Wixné jegyzéke és az *Új magyar irodalmi lexikon* harmadik kötetében Imre Mihály közli a tömör életrajzot; ezt adja meg a Szabó–Tonk-féle adattár és Zoványi Jenő lexikona, szintén forrásmegjelölés nélkül. A Szabó–Tonk-féle adattár feltehetően Szinnyei alapján készült, hiszen azonos a formátum, csak a peregrináció adataival van feltöltve. Szinnyei forrásai közül Bod Péter és Benkő József nem ismerik a pontos életrajzi adatokat, csak a feltételezett helyszínt, báró Kemény József pedig a temetési kárta alapján haladt, amit jórészt közölt is. Egyetlen forrás marad, ahol legkorábban megjelentek ezek az adatok: Zoványi életrajzi gyűjteménye, a *Theologiai Ismeretek Tára* hozza le a fenti pontos

⁸ RMK II. 977.

⁹ RMK II. 1174.

¹⁰ SZATHMÁRNÉMETHI Mihály: *Ajánlólevél*. In: Uő: *A' Négy Evangelisták szerént való Dominica*. Kolozsvár, 1675. Veresegyházi. a)4r. (RMK I. 1179); Uő: *Dedicatio*. In: Uő: *Dominica catechetica*. Kolozsvár, 1677. Veresegyházi. b1v–b2r. (RMK II. 1402); Uő: *A' Kegyes Olvasóhoz*. In: Uő: *Szent Dávid Psalteriuma, avagy a 150 zsoltár magyarázatja*. Kolozsvár, 1679. Veresegyházi. (RMK I. 1234)

¹¹ RMK II. 2664.

adatsort elsőként.¹² Ennek forrására azonban eddig nem akadtunk.¹³ Tehát Zoványi 19. századi utalása alapján egy szülőhely és születési időpont adott, de ez 17. századi anyagon nem ellenőrizhető vissza.

Szathmárnémethi a címlap verzóján a condiscipuli év alatt öt barátját nevesítette (Mich. Marusi, Steph. Veresmarti, Steph. Eszéki, Johanni Újhelyi, Steph. Sásvári, akik közül Veresmarti István és Eszéki T. István nevesebb). Hozzájuk a kiadvány számozatlan lapjain található Corollaria után további három diáktárs csatlakozik köszöntő verssel. (Veresmarti itt másodszor is szerepel.) Laudatióik összetartó diákcsoportot mutatnak. Csúzi Cseh Jakab „In honorem [...] vicini familiarissimi” írott anagrammás versében (Michael Nemethi – Minæ híc & mel) Patak bölcsészeti képzésének érenykatalógusát nyújtja.¹⁴ Veresmarti István, praeceptor társa a saját versét így ajánlja disputációját megvédett barátjának: „In perpetuum synceri amoris, & singularis amicitiae Symbolum”. Pataki István disztichonjaiban is ugyanezek a toposzok szólalnak meg, részint a barátságról, részint az iskoláról. Az utolsó szöveg, a Dézsi Márton készítette Chronostica a fenti, 1661-es évszámot rögzítő versbe szedve, külön annak mindhárom sorában.¹⁵

Utóbbiak nagy karriert befutó, maguknak nevet szerző lelkipásztorok. Csúzi Cseh Jakab (1639–1695) teológiai doktor hitvalló lelkészként a pozsonyi törvényszék elé idéztetett, és Buccariból váltja meg magát. Később dunántúli püspökként fejezi be mozgalmas életét, és ároni családja is a dunántúli kerületet erősíti. Pataki Tót István (1640–1693) kolozsvári lelkész, II. Apafi Mihály nevelője. Jellemző a Bodrog-parti Athénra és a tanárra is, hogy Pósházi több tanítványa igen különböző szemléletet képviselt. A tanulótlársak közt köszöntött Eszéki T. István külföldön inkább ortodoxabb irányt, Dézsi Márton és Pataki Tót István itthon inkább liberálisabb, coccejánus irányt vett fel, s utóbbiakat majd az 1673-as radnóti zsinatra idézték meg túlzottnak vélt exegetikai felfogásuk miatt.¹⁶

A fenti névsor tagjai közül többen Németalföldön folytatták tovább itthoni tanulmányaikat: 1664. szeptember elsején a groningeni universitasra iratkozott be Csúzi Cseh Jakab, Eszéki T. István, Diószeghi K. István, Pataki Tót István, Veszprémi István, Szathmárnémethi Mihály és Szatmári András. Ők zömmel egy helyről származtak (Szatmár, s tágabban a Partium), egyazon iskolákban tanultak (Szatmár, Debrecen, Sárospatak), együtt indultak el, s járták végig nyugati tanulmányútjukat, és a gyászévtized alatti debreceni, majd erdélyi bujdosásban is társak voltak. A mai értelemben valósággal „húzták”, erősítették egymást a tanulásban: ha éppen nem együtt disputáltak, az egyik

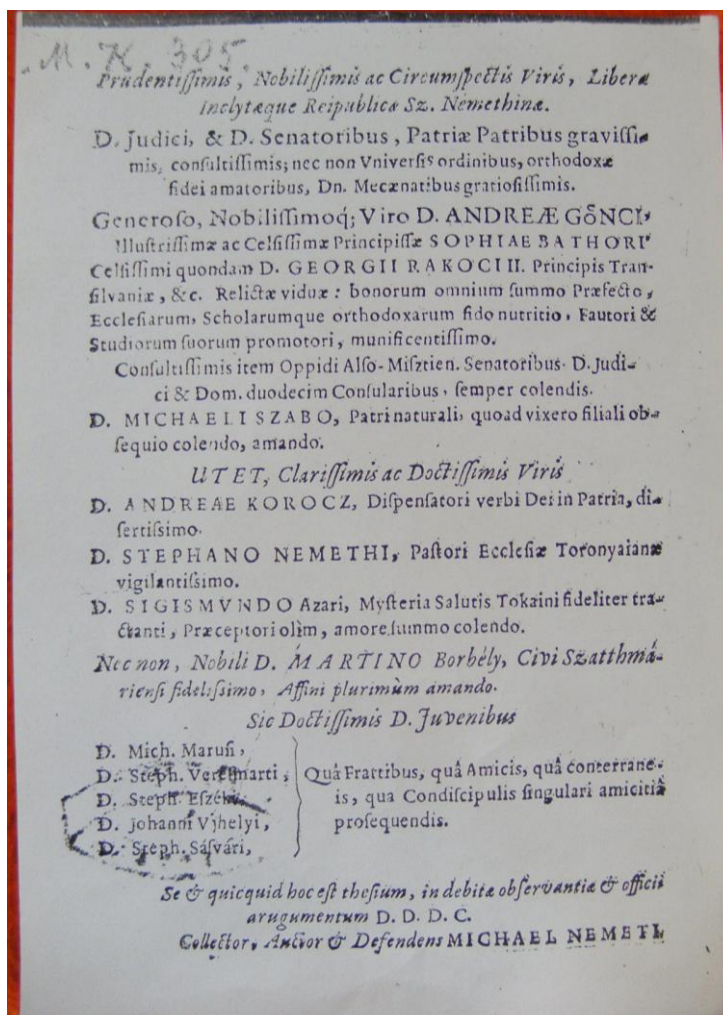
¹² Wix Györgyné: *Régi magyarországi szerzők: RMSz, I. A kezdetektől 1700-ig*. Szerk., befejezte: P. VÁSÁRHELYI JUDIT. Közrem.: Kis Elemérné, Kovács Zsuzsanna. Bp. 2008. OSzK, 770; *UMIL*² III. 2060; Szabó Miklós–Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, 1992. JATE, 2019. sz. /Fontes Rerum Scholasticarum 4/; Zoványi Jenő: *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*. Kiad.: Ladányi Sándor. Bp. 1977.³ 577; Szinyvei: *i. m.* (6. jegyzet) 460; Zoványi Jenő: *Theologiai ismeretek tára*. 3. Mezőtúr, 1901. 256.

¹³ Sipos Gábor és Jeney-Tóth Annamária egyaránt megerősítették, hogy sem a szatmári, sem a kolozsvári adatok közt nem található 18. század előtti anyakönyv (Szatmáron 1704-től, Erdélyben pedig az 1690-es évektől kezdődően vannak református anyakönyvek). Minthogy a Zoványi-lexikon alapját képező kéziratok hagyatéka nem maradt fenn, így a pontos születési hely és idő forrása az eddigi kutatások alapján nem állapítható meg. Csak feltételezhetjük, hogy napló, bibliabeli bejegyzés vagy hasonló műfajú forrás prelimináriája, possessorbejegyzése állhat ennek hátterében.

¹⁴ A „*Hic mel & ambrosia est: hæc docuisse satis*” sor mintha az első disztichonunk egyik sorának reminiscenciája lenne („Lelki kenyér vagyok itt, melyben mikor iszel, örökké. Ísz”).

¹⁵ *RMNy* 3004, C2r–v. Dézsi szövegének nyomtatásában esett egy-két hiba: az első sorban az 1661-hez hiányzik a L kapitálisa, az utolsóban pedig egy S van feleslegesen kiemelve.

¹⁶ *MAKKAI: i. m.* 1942. (2. jegyzet) 90–95.

Szatthmárnémethi Mihály sárospataki disputája, 1661

köszöntötte a másikat üdvözlőverssel, s gyakran egymásnak ajánlották műveiket. A sárospataki diákok közösségére jellemző irat Szatmári András emlékkönyve.¹⁷ Joggal mondhatjuk el róluk, amit Heltai János a heidelbergi peregrinusokkal kapcsolatban megjegyzett:¹⁸ „egy közösségi tu-

¹⁷ *Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkek.* Szerk.: KESERŰ Bálint. Bp.–Szeged, 1971. 393. (A továbbiakban: *Adattár...*); HEREPEI János: *XVI–XVII. századbeli papok, mesterek és diákok a szatmári református egyházmegyéből.* = *Egyháztörténet* 1943. 32–33.

¹⁸ HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok.* Bp. 1994. Balassi Kiadó /Humanizmus és Reformáció 21/; KOVÁCS I. Gábor: *Régi és új könyvek a reformáció évszázadáról.* = *Keresztény Nevelés* 1996. 5.

dattal is egybefűzött értelmiségi csoport” mindenkori küzdelmeit követhetjük nyomon, akik – ahogy azt Bán Imre megjegyzi – „a század második felének protestáns szellemi vezérkará”-t adták.¹⁹

Az itt elemzett disputáció révén egy családtörténeti kérdést is tisztázhatunk. Több szakkönyv is egyértelműen jelezte, hogy a szerző, Szathmárnémethi Mihály lelkipásztor és hasonló nevű kortársa, a szintén Kolozsváron tevékenykedő Szathmárnémethi Sámuel teológiai professzor, Apafi II. Mihály nevelője testvérek voltak.²⁰ A Sámuel disputációiban tett ajánlások alapján (ahol ‘frater’ néven illette Mihályt) feltételezték köztük a rokonsági kapcsolatot.²¹

A Farkas utcai templomban fennmaradt temetési kártáik alapján a következő tények adatolhatóak. Egyértelmű, hogy Mihály 1638-ban született, és 1689. május 25-én halt meg, 51 éves korában; Sámuel pedig 1658. augusztus 10-én született Szathmárnémethiben, Nagyszombati Soós Szabó Márton helybéli szenátor és Udvarhelyi Erzsébet fiaként, s meghalt 1717. december 17-én reggel 6 óra tájban. Mihály temetési kártáján a búcsúzó személyek közt az első helyen található Sámuel, mint „Fratri desideratissimo Samuel Szathmár-Némethi Prof”.²² Azaz mindketten azonos cognomenet használtak, az iskoláztatás, peregrinatio mecenatúráját felvállaló ikerváros nevét felvéve, s ezzel annak emléket állítva. A fenti parentációból azonban nem derül ki, hogy Szathmárnémethi Mihálynak kik voltak a felmenői. Ha a két – állítólagos – testvér temetési kártájának adatai egybevetethetők, az származhat abból, hogy Mihály 1689-es laudatiójának szövegét Sámuel készítette, és inkább akart a „testvér” szellemi hagyatékára apellálni, mint a gyermektelen lelkész őseire. Viszont Sámuel halálakor, 28 évvel később már senki sem élt a közeli családjukból.²³ Egy biztos, a harmadik azonos nevű kolozsvári egyházi értelmiségit, Szathmárnémethi (II.) Mihályt (1667–1709), a háromszor házasodó klasszika-filológus tanárt még eddig egyetlen szakmunka sem hozta velük kapcsolatba, s a Farkas utcai templomban megtalálható kártáján sincs erre utalás.

A szülők neve eddig nem volt ismert, pedig a Szathmárnémethi Mihály-féle 1661-es disputáció tartalmazza az egyiket. A 19. századi kolozsvári adatközlőnk félreértette vagy elírta (apa helyett pap áll a szövegben), így csak mint a lista egyik tagját szerepeltette. Eszerint Mihály első tudományos szárnypórbálgatását „D. MICHAELI SZABÓ, Patri naturalis, quoad vixero filiali obsequio colendo, amando” ajánlotta.²⁴ Tehát Mihály és Sámuel nem egy apától származtak.

Amennyiben a Szathmárnémethi fiúknak legalább az anyjuk közös volt, akkor a testvér, unokatestvér házasság bibliai szabálya érvényesült, és a vagyonszövetség és kapcsolati tőke megtartása

¹⁹ BÁN Imre: *Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség*. In: *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Szerk.: BENDA Kálmán. Bp., 1976. 228.

²⁰ *RMNy* II. App. 103; SZINNYEI: *i. m.* (6. jegyzet) 460; *Adattár...i. m.* (17. jegyzet) 412; ZOVÁNYI: *i. m.* 1977. (12. jegyzet) 578.

²¹ „Fratri venerando” (*RMK* III. 3124), „Fratri suo” (*RMK* III. 3192). – Illetve érdekes adalék lehet, hogy a Sámuel által Kolozsváron újra megjelentetett munkái között megtaláljuk az utóbbi mű második kiadását (*RMK* II. 1829), de a Pars Tertia előtti ajánlás már elmaradt. Egyrészt kizárólag a szövegközlésre hagyatkozott a szerző, másrészt Mihály, akinek ajánlotta, ekkor (1696) már régen nem volt az élők közt.

²² *RMK* II. 2664; ZOVÁNYI Jenő: *Egyleveles nyomtatványok s irodalomtörténeti adatok a kolozsvári reformátusok belső templomában*. = *Irodalomtörténeti Közlemények* (5.) 1895. 83–84, 93–95; *Adattár...i. m.* (17. jegyzet) 216.

²³ Ez okból Sámuel életrajza magában foglalja nemcsak a felesége, Viczei Mária (†1715) és egyetlen lányuk, Némethi Mária (†1710) emlékének a megidézését, hanem az ősök hagyományának a megelevenítését is, de nem tartalmazza a potenciális testvér nevét. L. SZTRIPSZKY: *i. m.* (5. jegyzet) 2238; PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak. 1–4*. Bp. 1888–1892. 2: 237; 3: 499–500.

²⁴ *RMNy* 3004, A1v.

volt a cél e virtuálisan feltételezett frigyen. A kolozsvári tudósok közti 20 év nekünk szokatlan, de ez nem volt ritka jelenség, s egy anya 20 év alatt kb. 10–13 gyermeket szülhetett. A 18. századból ismeretes Bessenyei György családfája: Bessenyei Zsigmond és Ilosvay Mária házasságából az 1722–1747 közötti 25 év alatt 10 gyermek született, s ezek egyike lett a későbbi testőríró.²⁵ Hasonló eset a 17. században higiéniai, történelmi és egyéb okok folytán nehezebben fordulhatott elő, de Péter Katalinnak a nemesi családok körében végzett kutatásai alátámasztják ennek a potenciális lehetőségét (pl. az Esterházyaknál).²⁶ Kolozsvár vagy Szatmárnémeti gazdag kereskedővárosainak polgári életmódja, a nemesi réteg életszínvonala elmarad ugyan a magyarországi mágnásokétól, de az általános adottságok terén hasonló lehetett a helyzetük.

Ha külön családban született Mihály és Sámuel, ez az egyszerűbb eset, akkor szimplán unokatestvérekről van szó, Szabó Mihály és Szabó Márton fiairól, akiket a közös sors és a nagy támogató család összetartott, és ők is fontosnak tartották egyrészt a mecenatúra tiszteletét, a patria eszméjét (l. a névviselésben), másrészt ezen keresztül a kapcsolatot egymással (l. ajánlásokban). A családi-rokoni fokot pedig magában foglalta a 'frater' szó konnotációja. Szathmárnémeti Mihálynak temetési kártája szerint nem maradt gyermeke. A 20 évvel fiatalabb „testvérét” (legyen az igazi, fél- vagy unokatestvér) viszont olyan szeretettel gondozta, hogy azt Sámuel a kötelező tiszteletadáson túl kiemelten megjelenítette két disputációjában is. Ajánlotta tudományos értekezését Szathmárnémeti Mihálynak, „Fatri suo, sincero ultra Fratrum indolem affectu, domi forisque prosequuto, promotioni suae intentissimo”, aki „rara in Fratibus sinceritate Promotori indefesso”, és akít ő valósággal fogadott atyjának tekintett: „ob idque Patris in locum adoptato”.²⁷ A Mihály halálára készült 1689-es Beati Manes Viri dextrae Dei clarissimi... kezdetű halotti parentációban a szülők helyett a születés filozófiai aspektusa lett megjelenítve, a veleszületett tehetség és a kitarító tanulás attitűdjének összekapcsolásával.

Ha nem családtörténeti, hanem mentalitástörténeti vonalon közelítünk, az etimológia akkor csak megzavar. A 'frater' szó természetesen nemcsak vérbeli testvért, hanem féltestvért, sőt unokatestvért is jelenthet: a nagycsalád férfitagjait, régi szóval atyafiakat. Ezt a kétértelműséget sejteti az 1661-es disputáció egyik mondata, mellyel Szathmárnémeti Mihály köszöntötte a tanuló ifjúságot: „Quâ Frattibus, quâ Amicis, quâ conterraneis, qua Condiscipulis singulari amicitia prosequendis”,²⁸ vagyis a „rokonok, barátok, földik” rangsor szerint újabb családtagok kerülnek elő. Ezenfelül, külön nem jelölve, Szathmárnémeti Mihály első hazai és első külföldi disputációjában feltűnik egy közös név: nemes Borbély Márton, Szatmár város tanácsosa és egyben rokona a fiatal diáknak.²⁹ Ilyen tág értelemben a Csúzi Cseh Jakab által használt 'vicinus familiaris' szó szerkezet jelentheti a Nagyszombatból származó Soósok és a Losonc, Komárom térségben élő Csúziak re-

²⁵ CSORBA Sándor: *Bessenyei György világa*. Bp. 2000. Argumentum Kiadó, 240. /Irodalomtörténeti Füzetek 145./

²⁶ PÉTER Katalin: *A gyermekek első tíz esztendeje*. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon. „adott Isten hozánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk”*. Szerk.: Uő. Bp. 1996. MTA, 17. /Társadalom és Művelődéstörténeti Tanulmányok 19./

²⁷ *RMK* III. 3192, Pars Tertia, A1v; *RMK* 3124, A1v. – E félsornyi utalásból nehéz azonosítani a férfi és a fiú közti rokonsági fokot (testvér, unokatestvér, nevelőapa vagy csupán mecénás?), az viszont látható, hogy Sámuel hálás volt Mihálynak a magyarországi, erdélyi és külhoni támogatásáért.

²⁸ *RMNy* 3004, A1v.

²⁹ *RMNy* 3004, A1v.; *RMK* III. 2347.

gionális összetartozását,³⁰ vagy esetleg annál mélyebb családi kapcsolatát is. És nem utolsósorban a ‘frater in Christo’ kifejezés kegyességi vonzatára is utalhatunk, amely a baráti és/vagy rokoni kapcsolatokkal párhuzamosan is hangsúlyos lehet.

Már Herepei is megfogalmazta azt a nehézséget, hogy az elemzésünk főszereplője a saját nevét gyakran rövidített alakban használta (Michael Sz. Nemethi vagy csak M. Nemethi, de exlibriseiben egy tucatnyi variánssal találkozhatunk), és a számtalan hasonló nevű kora újkori diák közül nem könnyű eldönteni, hogy éppen melyik Némethi ifjú iratkozott be az adott főiskolára, egyetemre. Még inkább így van ez, amikor a rokonok után kutatunk. Némethi István néven élt az a teológiát és orvostant hallgató ifjú is (1628–1654), akinek a sírkövét a franekeri Martinikerk őrzi, s haláláról ifjú Geleji Katona István és Jászberényi P. János tudósítottak, a gyászverseket pedig a helyi nyomda jelentette meg.³¹ Ez a korán elhalt diák Szatmárnémetiben született, apját Szabó Tamásnak hívták – s ilyen módon nem azonos a Franekerben ugyanekkor publikáló Németi Fekete Istvánnal, sem az ugyanott is tanuló Németi Pap Istvánnal –,³² viszont rokona lehet mindkét Szathmárnémethinek az atyai név miatt, és Mihálynak a viselt Némethi név révén. Az 1661-es disputa ajánlásában találkozunk egy szintén Némethi István nevű személlyel, ez esetben toronyai lelkipáspáttal, de sokat nem tudunk róla. És akkor még nem is szóltunk az 1684–1690 közt tevékenykedő kolozsvári nyomdászról, Némethi Mihályról, akinek hasonló nevű fia szintén akadémiát járt; ők – Herepei szerint – rokonai Szathmárnémethi Mihálynak.³³ Annyi azonban bizonyos, hogy ez a Szatmárnémeti városához köthető, valamikor Nagyszombatból elszármazott Soós Szabó család – beleértve Borbély Márton szatmári tanácsost és a számtalan unokatestvért – az életét a Rákóczi-birtokokon élte le (Szatmárnémetitől Patakig), és a polgári kultúrát támogató szerepe a régióban vitathatatlan.

Szóljunk végül a disputa citációs technikájáról, mely a kor olvasmányvizsgálatánál lehet segítségünkre. Az 1661-es hazai disputáció a korszak meghatározó ortodox teológusait, Guilelmus Amesius (vagy William Ames) *Medulláját*, Adrian Heereboord disputációs kötetét és Joannes Maccovius (vagy Jan Makowsky) egyik kontroverziáját idézte, akik rendszerező és kegyes írók szerzői voltak. Iskolai gyakorlat áll emögött, és – meglátásunk szerint – kegyességi élmény is a kiválasztásban, mivel két ízben is jelölte a szerző, hogy saját kötetéből idézett.³⁴ Peregrinációjakor személyesen disputált Heereboordnál, de már itthon felvértezhetette magát a németalföldi tanár írásából: szellemi értelemben feltétlenül, de a jelölés még a könyvtulajdonosi megjelölésre is vonat-

³⁰ ZOVÁNYI: *i. m.* 1977. (12. jegyzet) 131; KÖBLÖS József: „Keservesen panaszkodni kénszerítettünk...”. *A pápai reformátusok küzdelmei a szabad vallásgyakorlatért a XVIII. század elején.* = *Acta Papensia* (6.) 2006. 1–94; *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai I, 1526–1760.* Szerk.: KÖBLÖS József, KRÁNITZ Zsolt. Pápa, 2009. Pápai Református Gyűjtemények, 370. /A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 10./

³¹ *Lacrymae ad Tumulum [...] D. Stephani Nemethi.* Franekerae, 1654. Typis Joh. Arcerii. – Erre az unikumra, mely nem található meg az *RMK* III. pótlásaiban sem, Ferenc Postma hollandiai kutató, a franekeri múlt kiváló ismerője lelt rá. L. POSTMA, Ferenc–P. VÁSÁRHELYI Judit: *István Geleji Katona der Jüngere und seine drei ungarischsprachigen Gedichte aus dem Jahre 1654.* In: *Retrospectio. Tanulmányok a 60 éves Heltai János tiszteletére.* Szerk.: KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka. Miskolc, 2010. ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete, 321–332, 324, 331. = <http://magyarszak.uni-miskolc.hu/kiadvanyok/heltai60/heltai60.pdf>.

³² *RMK* III. 1878.; WIXNÉ: *i. m.* (12. jegyzet) 574, 770.

³³ *Adattár...i. m.* (17. jegyzet) 411.

³⁴ Amesius (*RMNy* 3004, 6); „videat interim qui volet Insignem Philosophum Adrianum Heereboord Disp. ex. Phil. Select. 19. Pag. mihi 67. 68. 69. 70. 71. &c.” (*RMNy* 3004, 11); „C. Mac[co]vius]. Meth. L. 2. pag. mihi 218. 219.” (*RMNy* 3004, 13).

kozhat. És jöllehet Szathmárnémethitől fennmaradt könyvállományának jelentős része (ezek jelenleg a kolozsvári akadémiai könyvtárban vannak),³⁵ mégsem végezhetünk olvasmányelemzést, mivel a fenti könyvek nem találhatók meg a jelenleg ismert könyvállományban. Mindenesetre pozitív válasz esetén is több tényezőt kellene érintenünk, mivel eleve megkülönböztetendő az olvasó és a könyvgyűjtő attitűd egy alkotónál,³⁶ a diák- és a magánkönyvtár, etc. Monok István könyvtörténeti tanulmánya ezentúl arra is figyelmeztet, hogy az itt látott hivatkozások nem feleltethetők meg az adott szerző általános olvasmányának, sem pedig a könyvek köre nem jellemzi a kora újkori személy szellemi oeuvre-jét, inkább csak a műfaji és egyéb lehetőségeit.

Azzal zárjuk elemzésünket, hogy jöllehet Szathmárnémethi Mihály 1661-es pataki disputációja a szakmai pontatlanságok és a műfaj iránt támasztott negatív elvárások miatt valósággal függő változó lett, amely „accidens” – mint tudjuk – „ita dependet a subjecto”.³⁷ A belőle kifejthető filológiai adatok azonban több adatot módosítanak, amelyek hosszú ideje öröklődtek a lexikonokban és tanulmányokban, és most talán ezzel az elemzéssel ismét közelebb vagyunk néhány közhely tisztázásához.

CSORBA DÁVID

A Vasárnapi Újság német nyelvű pendant-ja(?), a *Sonntags-Zeitung* 1855–1865. Angol példákat (Dickens *House Words* című folyóiratát, valamint az *Illustrated London Newst*) és az ezeket lemásoló német „Familienblatt”-okat, elsősorban az 1853-ban Lipcsében indult és 90 éven át megjelenő, rendkívül népszerű *Die Gartenlaube*t követve indította el Pákh Albert, Jókai Mór és Gyulai Pál 1854-ben általános érdeklődésre számot tartó és azt kielégítő közművelődési orgánumukat, a *Vasárnapi Újságot*. Az újság neve nem volt túl eredeti, heti megjelenésének napját viselte címében az angol *Sunday Times* vagy a német *Sonntagsblätter*ek mintájára. Külföldi előképei viszonylag olcsón, közérthető nyelven – és ami fő: sok illusztrációval – tették közzé a legkülönfélébb érdekes témákat. A hetilap Magyarországon is rövid idő alatt sikeres lett. Miután Gyulai két hónap múlva összeveszett Pákhkal, és elhagyta a szerkesztőséget, Jókai és a sokat betegeskedő Pákh maradtak egyedüli szerkesztői. A hetilap fő olvasóközönsége a magyar középosztály volt, mely ugyanúgy, mint a liberális német értelmiségi, az 1848–49-es forradalom (és esetünkben a levett szabadságharc) tapasztalatainak birtokában, de eszméit nem feladva a családi körben vélte megtalálni az ellenséges külvilággal szembeni biztonságot.¹ A rendkívül népszerű illusztrált családi lap a 19. század második felében Európa-szerte egyedülként képviselte a szórakoztató lap típusát.²

³⁵ Szinnyei még Szathmárnémethi Sámuel könyvtárát jelölte meg hatalmas mennyiségnek, Sipos Gábor már a Jakó Zsigmond-féle összeírás alapján a Mihályét, és számszerűsítette: 142 kötetesre becsülte a thecát. L. SZINNYEI: *i. m.* (6. jegyzet) 463; SIPOS Gábor: *A kolozsvári Református Kollégium könyvtár a XVII. században*. Szeged, 1991. Scriptum Kiadó, 31. /Olvasmánytörténeti Dolgozatok 1/. Ez jelenleg egy tanulmánnyal együtt kiadásra van előkészítve Monok István jóvoltából.

³⁶ MONOK István: *A könyvtárak és a könyvtárolvasás a Kárpát-medencében*. In: MADAS Edit–MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon. A kezdetektől 1800-ig*. Bp. 2003. Balassi Kiadó, 206.

³⁷ RMNy 3004, 12.

¹ LIPTÁK Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában*. Bp. 2002. 58–62.

² STÖBER, Rudolf: *Deutsche Pressegeschichte. Einführung, Systematik, Glossar*. Konstanz, 2000. 238.

A kiadó, Heckenast Gusztáv a sikeren felbuzdulva *Politikai Újdonságok* címen mellékletet is adott ki a *Vasárnapi Újsághoz*. A *Vasárnapi Újság* az irodalmi, művészeti, szaktudományi közlendőknél nyitott mindenekelőtt teret, a *Politikai Újdonságok* pedig – hetes politikai összefoglalói mellett – az ipar és a kereskedelem érdekeit képviselte első fokon.³ 1848–49 után Heckenast egybentartotta nyomdája személyzetét, s az elnyomatás éve alatt adókönyvek kiadásával megteremtette a tőkét újabb lapok kiadásához. A magyar hetilap mellett német nyelven hasonló tartalmú lap indítására is vállalkozott 1855. január 7-én: ez volt a Saphir Zsigmond szerkesztette *Sonntags-Zeitung*.

Heckenast kapcsolata Saphirral régebbi eredetű. Saphir a forradalom és szabadságharc előtt a hetente hatszor megjelenő, magyar érdekeket képviselő, igen színvonalas szépirodalmi revüt, a szintén Heckenast kiadásában megjelenő, akkor modernnek minősülő *Pesther Tageblattot* (1839–1845) szerkesztette. Kapcsolata Heckenasttal nem alakult felhőtlenül; magánszerződés-beli ellentét alakult ki köztük, s a per vége Saphir lapjának megszűnése lett.⁴ Hamarosan azonban újra együtt dolgoztak, 1853. január 1-jétől 1854. december 31-ig szintén Saphir szerkesztette a *Pester Post* című, az első évben még Heckenast által kiadott napilapot, mely a vonal alatt szintén hozott szépirodalmat, s Saphir ezt a lapot kívánta átalakítani illusztrált politikai és szépirodalmi heti néplappá.⁵

Heckenast annak ellenére indította el a *Sonntags-Zeitungot*, hogy az 50-es években Pesten német lapra a magas színvonalú, 1854 óta létező – bár napilap – *Pester Lloyd* mellett már nem lehetett akkora olvasói igény; ráadásul egy szép kiállítású, nívósan szerkesztett magyar nyelvű, vasárnap megjelenő képes családi hetilap, a már említett *Vasárnapi Újság* is létezett. Azonban még ilyen konkurrencia mellett is sikerült 1855-től 1865-ig, bár 1860. december 30. és 1864. január 3. között szüneteltetve, 1864. január 3-ától *Pester-Sonntags-Zeitungra* történő címváltozással 1865. július 2-áig fenntartani az illusztrált német nyelvű hetilapot, melynek megszűnése után bő egy évvel, 1866. október 16-án Saphir aztán meg is halt.

Saphir Zsigmond (1801–1866) valamiképpen mindig unokabátyjának, a lovasberényi születésű Moritz Gottlieb Saphir (1795–1858) Bécsben élő híres szatirikus írónak, a *Der Humorist* szerkesztőjének az árnyékában élt, bár az csak Bécsben működött, Zsigmond pedig kizárólag Pesten. Zsigmond orvosnak tanult, de sohasem praktizált. Egész életében újságíróként dolgozott (a *Pannoniánál* és a *Der Ungarnál*; emellett szerkesztette a *Spiegel*t 1848-tól megszűnéséig, 1852-ig), francia novellákat fordított németre, és hasonló novellákat maga is írt. Bírázataiban és néhány humorisztikus cikkében érződik Moritz Gottlieb Saphir hatása.⁶

A *Sonntags-Zeitung* tehát kezdetben Heckenast Gusztáv kiadásában jelent meg. Általában legkevesebb nyolc, két hasábosan tördelt, folyamatosan számozott kettedrét oldalból állt; ez csak a hirdetések miatt volt néha kivételesen több. Alcíme „Illustrirtes [!] Volksblatt für Belehrung und Unterhaltung, nebst politischen Nachrichten” volt. 1858. július 4-étől kimarad címéből a ‘politika’ szó (alcíme: „Illustrirtes Volksblatt für Belehrung und Unterhaltung”), s ez egyben a témakör módosulását is jelenti: ez után a lap nem foglalkozik aktuális politikai eseményekkel. Ekkortól már kiadója is Saphir Zsigmond. 1859. szeptemberében következik be egy jelentősebb változás: szeptember 11-étől Werfer Károly a lap kiadója.

³ MIKLÓSSY János: *Enciklopédikus közművelődési lapok*. In: *A magyar sajtó története II/1. 1848–1867*. Főszerk.: SZABOLCSI Miklós. Bp. 1985. 449–450.

⁴ L. ehhez: OSZTERN Rózsa: *Zsidó újságírók és szépirodalmi lapok a magyarországi németnyelvű időszaki sajtóban, a „Pester Lloyd” megalapításáig, 1854-ig*. Bp. 1930. 28–29.

⁵ ANGYAL Dávid: *A magyar hírlapirodalom 1849–1860*. In: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése*. Bp. 1925. 133.

⁶ OSZTERN: *i. m.* (4. jegyzet) 27–28.

Az 50-es évekbeli családi hetilapok elterjedésének az oka német nyelvterületen az, hogy a Vormärz szépirodalmi lapjai „kimentek a divatból”. Az értékes szépirodalom iránt az 50-es években Európa-szerte nem volt már kereslet, nem lévén ezek olvasásához kellő előképzettséggel rendelkező olvasóközönség.⁷ Nagyobb nyereséget hozott a kiadóknak a folytatásos regények közlése a sajtóban. Egy másik jellemzője e korszaknak, hogy az 50-es években háttérbe szorult a 40-es évek rendkívül népszerű műfaja, a költészet. Az olvasók olvasási igényüket a prózaolvasással, leggyakrabban a hetilapokban, újságok mellékleteként közölt folytatásos regényekkel elégítették ki.⁸ Ezek a tendenciák Magyarországon is – bár kisebb mértékben – érzékelhetők. 1848 előtt Magyarországon ehhez járult a reformkor nemzeti eszméitől átfűtött közhangulata, ami különösen kedvelté tette a szépirodalmi lapokat. A magyar írók az 50-es években, a passzív ellenállás jegyében hallgattak; az újságírás is csak nagyon lassan éledezett.

A *Sonntags-Zeitung* szerkezeti felépítése a következő volt: szépirodalommal kezdődött minden szám, zömében novellákkal, kevés verssel; csak rendkívüli politikai események, főleg az uralkodói család életének egyes eseményei, ünnepi alkalmak jelentettek ez alól kivételt, ekkor elmaradt a szépirodalom. Ezt követően közölték a legfrissebb politikai híreket („Politische Nachrichten”, „Politische Wochenchronik” címen). Kezdetben volt „Vom Kriegsschauplatze” (a krími háború idején) melléklete/rovata is. Ezt követik kisebb tanulmányok a természetről és a technika vívmányairól vagy társadalmi-szociális kérdésekről. Utána a társas élet hírei („Aus dem Leben der Gesellschaft”), majd a kereskedelem, ipar, mezőgazdaság („Handel, Gewerbe, Landwirtschaft”) újdonságai, később a politika eltűntével különböző rövidebb közlemények következnek, rövid hír, recenzió, levelezési rovat, rejtvény, de mindvégig minden számot hirdetések zártak. Ilyen állandó rovatokkal találkozhatunk még: „Aus Nah und Fern” (ebben még sporttudósítás, derbyhír is szerepel), „Album für Kunst und Literatur”, „Localcourier” vagy a humorrovat: „Halle für Humor und Scherz”. 1858-ban új rovatként jelentek meg a „Signale für Handel, Industrie und Gewerbe” és az „Album für Literatur”.

Az 1855. január 7-ei első szám rövid bemutatkozó írása programként is felfogható. A hetilap szerkesztője felteszi a kérdést, szükség van-e lapjára. Mivel erre a kérdésre nem tud egyértelmű igen választ elképzelni, tovább részletezi, hogy ha az ember (a polgár, paraszt) a fárasztó munka mellett a folyton változó világról röviden meg akar tudni valamit, akkor mégis hasznos ez a lap. Ezzel már kijelölte fő olvasótáborát is: „néplapot” akar indítani. Ezután a gazdagon díszített fejléccet értelmezi, melyen balra a béke istennője (Pax) terjeszti ki védő szárnyait a jóllétet, a kereskedelmet és ipart szimbolizáló tárgyak, munkaeszközök és a virágzó várost ábrázoló kép fölé; jobb oldalon a háború istene (Mars), aki lerombolja a jóllétet, egyik kezében a halált hozó karddal, másikban égő fákllyával; a háttérben ágyútűzben menekülő kereskedelmi hajó, és mindehhez Schiller „Die Schlacht” című verséből idézve három sor. Középen idilli szobabelsőben ül a polgár és olvas. Az ő békéjét nem zavarja semmi, napi munkája után vasárnap pihen, és olvassa az újság tudósításait a művészet, a tudomány és az ipar fejlődéséről. A Keleten és Északon pusztító harcra (a krími háború ebben az évben kezdődött) is tudása van; tudja, hogy ez többé-kevésbé minden népet érint, és tudja, hogy azoknak a népeknek, melyek a gyönyörű Duna partján élnek, feladata a nyugati civilizáció értékeinek védelme. A lap küldetése az olvasót mindenről röviden tudósítani, valamint szórakozást nyújtani számára. A felvilágosodás kori erkölcsnemesítő hetilapok „szórakoztatva tanítani” törekvése nyúlik itt tehát sok közvetítésen keresztül az 1850-es évekbe.

A kiadóváltást 1859. szeptember 4-én a fejléc ábrájának megváltozása is tükrözi. Az idilli hangulatot sugárzó zsánerkép (a kerti fák alatt az újságot felolvasó férfit nők, egy gyermek, valamint

⁷ WITTMANN, Reinhard: *Buchmarkt und Lektüre im 18. und 19. Jahrhundert. Beiträge zum literarischen Leben 1750–1880*. Tübingen, 1982. 127.

⁸ WITTMANN: *i. m.* (6. jegyzet) 207.

egy idősebb és egy fiatalabb férfi hallgatja, tehát békés családi képet láthatunk) egyértelműen német előképek, a *Gartenlaube*, illetve elődje, az *Illustrierter Dorfbarbier* hatását mutatja.⁹ A *Vasárnapi Újság* fejlécének megváltozása csak jóval később, 1876-ban ment végbe; ez azt jelzi, hogy a *Sonntags-Zeitung* ebből a szempontból közvetlenebbül támaszkodott német nyelvű laptársaira.

A *Pester Sonntags-Zeitung* címen 1864. január 3-án nyolcadik évfolyamát kezdve újrainduló lapnak kezdetben már maga Saphir Zsigmond volt a tulajdonosa, kiadója és szerkesztője, majd 1864. július 5-étől Moritz Gottlieb Saphir másik unokaöccse, Eduard Saphir jegyezte a lapot kiadóként és főmunkatársként (Verleger und Hauptmitarbeiter), aki „Pester Geschichten” címen sorozatot is vezetett ebben az évben. Saphir Zsigmond az olvasókhöz intézett írásában kifejtette új programját: nem szaklapot akart kiadni, hanem „friss, vidám és szabad” szellemben akarta a hetilapot tartani. Az éves előfizetés ára 6 forint volt. Kiemelt hangsúlyt helyezett a szórakoztatásra, ezért külön viccrovatot is bevezetett, a jobb eladhatóság érdekében pedig ingyen mellékletként nagy képeket ígért. Az egyes számok 12 oldalt tesznek ki, a végén több oldalas hirdetésekkel. 1865. május 21-én új munkatárs neve tűnt fel: „Administrator: A. C. Singer”. A hetilap legutolsó száma (a 27.) 1865. július 2-án jelent meg.

Az ismeretterjesztés jegyében közöltek írásokat aktualitásokhoz kapcsolódva, illusztrációkkal, így például a krími háborúval kapcsolatban. Olyan ismeretterjesztő írásokat említhetnénk, mint 1855-ben „Die Frauen in der Türkei”. Ehhez egy török női viseletet bemutató illusztráció is kapcsolódott. Többször közöltek egzotikus arctípusokat, viseleteket. A magyarországi és külföldi műemlékek, épületek között bemutatták például 1856-ban a zirci apátságot, a Nemzeti Múzeum épületét, III. Napóleon császár és szövetségeseinek termét, a frissen elkészült bécsi Votivkirchét, Huszt várának romjait, 1857-ben pedig az 1856-ban felújított és újra felszentelt esztergomi bazilika épületét, valamint a weimari Goethe–Schiller-emlékművet. 1858-ban a dohánytermesztésről jelent meg ismertetés, és a magyar népi humorról is írtak.

A *Vasárnapi Újság* kiadója kezdetben külföldről hozatta fametszetű illusztrációit. Ezek általában valamilyen aktualitáshoz kapcsolódtak. A 6. szám közölt először itthon készült képet, Teleki József grófét, amit a *Sonntags-Zeitung* is átvett. Teleki, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának megalapítója abban az évben (1855) hunyt el. A *Sonntags-Zeitung*ban rendszeresen jelentek meg arcképpel ellátott írások a nemzetközi és az osztrák–magyar birodalom politikai-katonai (uralkodók, uralkodóházak tagjai, magas rangú katonatisztek) és társadalmi elitjének képviselőiről (írók, színészek, főpapok, tudósok); az utóbbiak zömében magyarok voltak.¹⁰ Ezekhez az illusztrációkhoz általában az ábrázolt személy tevékenységét méltató rövid írások is csatlakoztak. Néhány fontosabb: I. Miklós orosz cár, akinek nevéhez a magyar szabadságharc leverése is fűződik, ő indította el a krími háborút, 1855-ben hunyt el (de csak március 2-án, képét viszont előbb hozta a lap); Radetzky tábornok; gróf Haller Ferenc, egy erdélyi nemesi család ivadéka; Justus Freiherr von Liebig német kémikus; kép a királyi párról; Ferdinánd Miksa osztrák főherceg; Alexander Freiherr von Bach osztrák belügyminiszter; gróf Franz Schlick tábornok; Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall osztrák orientalista; Alexander von Humboldt német természettudós és utazó; Hunyadi János; Scitovszky János, Magyarország érsek primása; Kubinyi Ágoston, a Nemzeti Múzeum igazgatója; Liszt Ferenc; báró Eötvös József; Jósika Sámuel; Garay János költő; Jókai Mór; Szigligeti Ede; Hugo Károly magyar származású író; Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem. Hírt adtak az akkori magyar közelmúlt egyik alakjának, az 1864. április 30-án elhunyt Hajnik Pál ügyvéd, politikus,

⁹ LIPTÁK: *i. m.* (1. jegyzet) 69.

¹⁰ L. ehhez: WILKE, Jürgen: *Zeitung und ihre Berichterstattung im langfristigen internationalen Vergleich*. In: *Presse und Geschichte II. Neue Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung*. Hrsg.: Hartwig GEBHARDT. München–London–New York–Oxford–Paris, 1987. 292.

48-as belügyi tanácsos előadásairól is, és közzétették arcképét. Megjegyzendő, hogy ezek a képek mind megjelentek a *Vasárnapi Újságban*. Vörösmarty Mihály arcképét, méltatását is halálával kapcsolatban közölte a lap 1855-ben.¹¹ Heinrich Heinéről 1856. február 17-én bekövetkezett halála kapcsán jelent meg hosszú írás, melyben életrajzát és költészetét ismertették, néhány anekdotát közöltek róla, majd saját temetésével kapcsolatos kívánságait mutatták be.¹² A Heinéről szóló írás közlése a reformkori Saphirt idézi; romantikus és a romantikát meghaladó realista és modern költészetével, politikailag elkötelezett, kritikus újságíróként és esszéistaként Heine Saphir számára követendő példaként szolgált. 1858 júliusában emlékezett meg a lap a Nemzeti Színház húsz éve megnyitott épületéről. Saphir Zsigmond írt nekrológot nagybátyjáról, Moritz Gottlieb Saphirról, és a bécsi gyászszertartás bemutatása után megemlítette, hogy irodalmi hagyatékát Friedrich Hebbel író fogja gondozni.¹³ A *Sonntags-Zeitung* szerkesztőjének a rokon típushoz tartozó német lapokhoz és az azok által közvetített esztétikai értékekhez való orientálódása nyilvánvaló a Charles Dickens méltató írásból: „Egyetlen külföldi regényíró sem okozott – talán Balzacot és George Sand-t kivéve olyan sok örömet a művelt és mértékadó német nép körében, mint a 'Pickwickiek' alkotója.” Művészetének fő jellemzőjeként többek között az emberek szeretetét, kitűnő megfigyelőkészségét, valamint a humor és a pátosz megfelelő arányú váltogatását emelik ki.¹⁴

A *Sonntags-Zeitung* minden számban hozott szépirodalmat is. Ezzel kapcsolatban kétféle összehasonlítási alap létezik: egyrészt magyar megfelelőjével, a *Vasárnapi Újsággal*, másrészt a reformkor egyik meghatározó, magyar érdekeket képviselő, Saphir által szerkesztett német nyelvű lapjával, a *Pesther Tageblatt* (1839–1845). Ahogy Norbert Bachleitner megállapítja, míg a *Vasárnapi Újság* az általa vizsgált 1855-ös évben közölt színvonalas magyar szépirodalmat, a *Sonntags-Zeitung* egyformán hozott német, de főleg angol és francia irodalmat is.¹⁵ Kevés a magyar szerzőtől származó közlemény; természetesen ezek német fordításban jelentek meg. A Sigmund Saphir által korábban szerkesztett szépirodalmi lap, a *Pesther Tageblatt* magyar szépirodalmi kínálata sokkal színvonalasabb volt, s a szerkesztő fő célkitűzései közé tartozott a magyar írók német nyelven való propagálása. A reformkori lapban közlésre kerültek részletek például Eötvös József *A karthauzijából* Hermann Klein (azaz Kilényi János) fordításában. Ennek a határozott törekvésnek nyomait a *Sonntags-Zeitungban* már hiába keressük.

A jelentős magyar költőket Vörösmarty képviseli „Der Bewohner des Thals” („A' völgyi lakos” című versével Dux Adolf (1822–1881) fordításában.¹⁶ A pozsonyi költő és műfordító Duxnak megjelent egy saját verse is „Ora et labora címen”¹⁷. A Magyarországon élő, görög származású, németül publikáló Dudumi Demeter (?–?) a császári pár 1857-es magyarországi látogatását költeményben köszöntötte: „Ein Gruß dem geliebten Herrscherpaar”¹⁸; egy S. S. monogramú szerző (talán Sigmund Saphir) pedig „Ungarische Volkslieder” címen közölt versfordításokat 1864-ben.

¹¹ Michael Vörösmarty. = *Sonntags-Zeitung* (51.) 1855. 2. November, 396.

¹² Heinrich Heine. = *Sonntags-Zeitung* (15.) 1856. 13. April, 116–118.

¹³ M. G. Saphir. = *Sonntags-Zeitung* (32.) 1858. 12. September, 293–294.

¹⁴ Charles Dickens. = *Sonntags-Zeitung* (5.) 1856. 3. Februar, 36–37.

¹⁵ BACHLEITNER, Norbert: *Politik und Unterhaltung. Literatur in der Wiener und Pester Tagespresse des Jahres 1855*. In: *Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation in Österreich und Ungarn. Studien zur Presse im 18. und 19. Jahrhundert*. Hrsg.: Norbert BACHLEITNER, Andrea SEIDLER. Wien, 2007. 166.

¹⁶ VÖRÖSMARTY, [Mihály]: *Der Bewohner des Thals*. = *Sonntags-Zeitung* (30.) 1855. 16. Dezember, 393.

¹⁷ DUX, Adolph: *Ora et labora*. = *Sonntags-Zeitung* (28.) 1856. 13. Juli, 217.

¹⁸ DUDUMI, Demeter: *Ein Gruß dem geliebten Herrscherpaar*. = *Sonntags-Zeitung* (19.) 1857. 10. Mai, 146.

Kezdetben az 1848 előtti írógeneráció tagjai szerepeltek a lapban a leggyakrabban. Első helyen említhetjük Karl Becket. A Vormärz két, német nyelvterületen ismertté vált magyar származású költője közül Karl Beck nem volt jelentős, Nikolaus Lenau viszont Heine mellett a korszak legjelentősebb német lírikusának tekinthető.¹⁹ Beck azon 1848 előtti politikai költők közé tartozik, akikre Lenau és Börne gyakorolt nagy hatást. Egyike azoknak, akik felhívták a figyelmet a szociális igazságtalanságokra.²⁰ A *Sonntags-Zeitung* kezdetben sok prózát közölt a már a *Pesther Tageblatt*-ban is sokat publikáló, magyar származású Karl Becktől. A prózairások közül az első számban mindjárt az ő „Ungarische Tableaux. Der Kumanier” című zsánerképét találjuk.²¹ Cselekménye szinte nincs is; témája a Körös és a Tisza találkozásánál lévő falu jómódú gazdájának vasárnapi családi ebéde, melyben staffázsalakokként megjelenik egy kun és egy szlovák ember, valamint egy cigánylány alakja. Beck 1840-ben járt Hamburgban, és találkozott a Junges Deutschland írói csoport két tagjával, Gutzkow-val és Wienbarggal, de előbbivel heves nézeteltérései voltak. A *Janko, der ungarische Roßhirt* című verses regénye 1841-ben jelent meg; ebben Beck reális társadalmi rajzot is ad, ábrázolja a csikósok és a nyomorgó cigányok életét. Sok esetben a Magyarországgal kapcsolatos, Nyugaton is ismert sztereotípiákat használta fel; nem vette figyelembe, hogy a magyarság nemcsak pusztákból, csárdákból, csikósokból, betyárokból és felelőtlen, korhely grófokból áll.²² Magyar származása ellenére ő sem tudott a magyarságról kialakult közhelyeken felülemelkedni.

Becktől származik a „Der Witz als Medizin” című, berlini anekdotákat tartalmazó szöveg, a tavaszváró hangulatot tükröző „Ein Frühlingstraum” című írás,²³ majd a folytatásokban közölt „Sie müssen heirathen” című novella 1855-ben. „Aus meinen Wiener Tagebüchern” című sorozatában bécsi anekdotákat közölt. Beck írásai 1855 után már nem szerepeltek a *Sonntags-Zeitung*-ban. Rajta kívül többször közölt a lap magyar vonatkozású elbeszéléseket. Szerzőik zömét ma már elfeledték; egyedül Friedrich Uhl neve lelhető fel a lexikonok lapjain. Neki az „Alte ungarische Geschichten” (1855 júliusától több részletben), a „Sonderbare Menschen” és a Hanságon játszódó „Han Istók”, valamint a „Junges Blut. Memorien-Roman” című írásait hozta a lap több folytatásban. Friedrich Uhl (1825. Teschen/Cesky Těšín, Csehország – 1906. Mondsee, Ausztria) elbeszélő, tárcairó, kritikus volt; August Strindberg apósa; 1872-től a *Wiener Zeitung* főszerkesztője. Neki azonban nem voltak különösebb magyar kötődései, csak az egzotikumot kereste. Megemlíthető még néhány, ma már elfeledett szerző neve egy-egy novellával kapcsolatban: Feodor Wehl (1820–1890, költő és dramaturg – „Die Bettlerin an der Rialto-Brücke”) és a beazonosíthatatlanok közül Fritz Ulrich („Das Blumenmädchen von Eger”), Franz von Sonnenfeld („Der Eisenbahnfeind”), Julius Märker („Eine launige Geschichte”), Julius von Bauernfeld („Gerettet um schweren Preis”), Georg Seyfried („Liebeslaunen”) vagy Moritz Straßmann („Theaterdirectors Erdenwallen”).

A magyar szerzőket Jókai képviselte két elbeszéléssel: „Der Pastor in Széppatak” és „Simonyi óbester” (1857 januárjától több részben). Jókai munkásságát méltatták is a lapban: „Ő adja a magyar olvasóközönségnek a napi kenyeret”, „fáradhatatlan tevékenységének fő területe a regény és az elbeszélés, de a drámaírással és a szatírával is próbálkozott”.²⁴ Remellay Gusztáv „Georg Zrínyi

¹⁹ VAJDA, György M.: *Wien und die Literaturen in der Donaumonarchie. Zur Kulturgeschichte Mitteleuropas 1740–1918*. Wien–Köln–Weimar, 1994. 114.

²⁰ *Karl Beck*. In: *Österreichisches biographisches Lexikon. I.* Hrsg.: Friedrich AARAU, Franz GLÄSER. Graz–Köln, 1957. 61.

²¹ BECK, Karl: *Ungarische Tableaux. Der Kumanier*. = *Sonntags-Zeitung* (1.) 1855. 7. Januar, 1–3.

²² VÁRDY HUSZÁR Ágnes: *Karl Beck élete és költői pályája*. Bp. 1984. 102.

²³ BECK, Karl: *Ein Frühlingstraum*. = *Sonntags-Zeitung* (11.) 1855. 18 März, 81.

²⁴ *Moriz Jókai*. = *Sonntags-Zeitung* (21.) 1857. 24. Mai, 163.

und Wallenstein” című elbeszélését Dux Adolf fordította.²⁵ Rajtuk kívül Bródy Zsigmond „Zágor” című történelmi tárgyú elbeszélését közölte a *Sonntags-Zeitung* 1858. december végén. Több kisebb írással szerepelt a lapban Jósika Julie, azaz Jósika Miklósné szül. Podmaniczky Júlia (1813–1893), aki követte férjét az emigrációba. Irodalmi téren is tevékenykedett: férje regényeit fordította németre, és magyar lapoknak is dolgozott.

Az angolszász írók közül Dickens szerepel „Eine Mutter” és „Agnes Lee” című elbeszéléseivel, melyet 1857-ben közöltek folytatásokban, valamint 1858-ban Nathaniel Hawthorne észak-amerikai író „Die Quelle der Jugend” című írásával. Találtunk egy ismeretlen szerzőtől angolból fordított novellát is „Des Stationwächters Töchterlein” címen. Puskitól az „Ein vertagtes Duell” című elbeszélés szerepel 1858-ban. A kortárs német elbeszélők közül az Amerikát beutazó Friedrich Gerstäcker (1816–1872) „John Wells” című elbeszélése (1855-ben folytatásokban), valamint Paul Heyse (1830–1914), a müncheni költői körhöz tartozó költő és író „Maria Franziska” című novellája jelent meg a lapban 1858 végén. Carl Teschner (1829–1914) humoreszkje („Die verhängnißvolle Laura”) az 1865-ös évfolyam végén került a lapba.

A szappan, fogkrém stb. hirdetések mellett voltak könyvekkel kapcsolatos hirdetések is. Például a *Sonntags-Zeitung* reklámozott külföldi, főleg bécsi és más magyarországi német nyelvű orgánumokat is. Így például M. G. Saphir 1853-tól politikai napilappá alakult *Humoristjät*, a *Der Bazar* című lapot, a stuttgarti *Frauen Zeitung*ot, a pestiek közül pedig a *Der Ungart* (1860-ban), a *Pester Botet* mint legolcsóbb napilapot (Hornyánszkyknál nyomták), a *Großer Gemeinnütziger Kalender für Stadt und Landot* és a *Neuer Styxet*. Hirdették Oskar Karl Stolp Váci utcai kölcsönkönyvtárát, mely négy nyelven megjelent könyvekből 26 800 kötetet tartalmazott 1858-ban. A pesti színházak közül a Pesti Német Színház és a Nemzeti Színház műsorairól tudósítottak.

A *Sonntags-Zeitung*nak volt egy díszes melléklete („Illustrierte Pracht-Ausgabe”), aminek előfizetési felhívását közölték, és amely olyan művészek rajzait tartalmazta, mint Max von Schwind és August Pettenkofer bécsi tájképfestő és illusztrátor. A beígért ‘Prämienbildnis’ a „Buda’s Tod” volt, de csak a történetét mesélik el, a művész nincs említve, ezt csak hirdették. Még közvetlenül a megszűnés előtt tették közzé az 1865 második félévi új előfizetési felhívást.

Míg a *Sonntags-Zeitung* olcsó néplap volt, a *Vasárnapi Újság* a középosztálynak íródott, s egy korszakot és ízlést meghatározó színvonalas orgánium volt. A *Sonntags-Zeitung* olvasótábora már a német nyelv miatt is szűkebb lehetett. A *Vasárnapi Újság* mindig rendelkezett színvonalas szerkesztői gárdával és koncepcióval; Jókaival és Pákhkal a Saphir Zsigmond-féle egyszemélyes vezetés sem kvalitását, sem ismertségét tekintve nem állta ki az összehasonlítást. A lap szerkezeti felépítése hasonló volt a *Vasárnapi Újság*éhoz: szépirodalom, (vers és próza), ismeretterjesztés (benne jellemrajzok, táj- és népismertetések, természettudományos írások), vegyes tartalmú kisebb írások; ezen túl a német nyelvű lap illusztrációkat is vett át a magyar laptárostól. Heckenast nem akarta újonnan alapított lapjaival az 1848 előtt rendkívül népszerű irodalmi divatlap műfaját folytatni. Mivel Saphir *Pesther Tageblattja* ebbe a korábbi laptípusba tartozott, a *Sonntags-Zeitung* már csak a heti egyszeri, ritkább megjelenés miatt, s az előző magas színvonala miatt sem vehette fel a versenyt a megváltozott kor megváltozott igényei közepette. Összefoglalólag elmondható, hogy a *Sonntags-Zeitung* semmiképpen sem volt a *Vasárnapi Újság* német megfelelője, legfeljebb annak kevésbé jelentős laptársa. Kultúrtörténetileg azért érdekes mégis, mert a Magyarországon új műfaj, az illusztrált közművelődési lap első képviselőjével, a *Vasárnapi Újsággal* egy időben való megjelenésével hozzájárult e laptípus meghonosításához.

RÓZSA MÁRIA

²⁵ REMELLAY, Gusztáv: *Georg Zrínyi und Wallenstein*. = *Sonntags-Zeitung* (39.) 1858. 26. September, 305–306.